

O'zbekiston Milliy axborot agentligi
O'zA Ilm-fan bo'limi

Elektron jurnal
2023-yil oktyabr soni №10 (48)

Toshkent-2023

O‘ZBEKISTON MILLIY AXBOROT AGENTLIGI – O‘ZA ILM-FAN BO‘LIMI (ELEKTRON JURNAL)

Ilmiy nashr
2023-yil oktyabr oyi soni №10 (48)

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2019-yil 28-martdagi 263/7.1 va 263/7.4-son qaroriga binoan tashkil etilgan.

Elektron jurnalga kelgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e‘lon qilingan maqolalardan olingan parchalar O‘zA Ilm-fan bo‘limi (elektron jurnal)dan olindi, deb ko‘rsatilishi shart.

Elektron jurnalga bir yarim oraliqdagi materiallar “Microcoft Word” redaktori, “Times New Roman” shriftida elektron versiya shaklida qabul qilinadi.

Tahrir kengashi

A.Ko‘chimov
A.Asqarov
D.Yu.Yusupova
A.X.Saidov
T.O‘.Aripova
Q.R.Allaev
S.M.Turobjonov
Sh.T.Qudratxo‘ja
N.A.Husanov
N.K.Achilov

Q.Sh.Omonov
A.S.Sagdullaev
S.S.G‘ulomov
F.G.Nazirov
R.D.Kurbanov
M.H.Rustamboev
N.M.Mahmudov
I.S.Saifnazarov
N.X.Oblomurodov
G.A.Mardonova

Falsafa

G.NOSIRXODJAEVA. Abu Rayhon Beruniy ijodida fan tarixini tadqiq etishning uslubiy muammolari	213
J.A.JABBOROV. Zamonaviy jamiyat tendensiyalarining manaviy ehtiyojlar rivojlanishiga tasiri.....	219
F.Sh.ABDULLAEVA. Nasiriddin Tusiyning ilmiy merosida adolat mezoni	225
J.EGAMBERDIYEV. Milliy mustaqillikni asrash g'oyalarning ijtimoiy-tarixiy genezisi	230
I.ORZIEV. Globallashuv sharoitida desekulyarizatsiya va resekulyarizatsiya tendensiyalarining rivojlanishi.....	237

Texnika

M.X.XUDAYBERDIEV, I.V.XAN, B.S.AChILOV. Цифровое фрактальное моделирование геометрических объектов сложной конфигурации.....	243
Q.R.ZOHIROV, Q.G.MADATOV, J.I.KOZIMOV. Insonning kinematik va dinamik harakatini rehabilitatsiya qilish	249
Sh.S.TO'XTAEV, X.N.ShARIPOV, Y.Q.MAXMUDOVA. Paxta g'aramini mexanik buzish mashinasining takomillashgan g'arambuzgich chambaragi.....	256

НАСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИДА АДОЛАТ МЕЗОНИ

Фируза Шариповна АБДУЛЛАЕВА

Катта ўқитувчи

Бухоро давлат университети

Бухоро, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада XIII асрда яшаб ўтган буюк қомусий олим Насириддин Тусийнинг “Ахлоқи Носирий” асарида файласуфнинг жамиятда адолат ўрнатиш тўғрисидаги фалсафий қарашлари баён этилган бўлиб, унда инсонлар ўртасида ўзаро тенглик ҳамда уйғунлик, ҳар бир инсонга унинг лаёқатига қараб лавозим берилиши каби масалалар ҳақида тўхталиб ўтилган.

Таянч сўзлар: Насириддин Тусий, фалсафий қарашлар, адолат.

КРИТЕРИЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ НАСИРИДДИНА ТУСИ

Фируза Шариповна АБДУЛЛАЕВА

Старший преподаватель

Бухарский государственный университет

Бухара, Узбекистан

Аннотация

В этой статье на примере произведения “Ахлоқи Носири” известного учёного-энциклопедиста Насириддина Туси, жившего в XIII веке, рассматриваются философские взгляды на установление справедливости в обществе. Внимание акцентируется на таких вопросах, как взаимное равенство и гармония между людьми, назначение должность каждого человека в зависимости от его способностей.

Ключевые слова: Насириддин Туси, философские взгляды, справедливость.

Маълумки, адолат тушунчаси муайян тарихий шарт-шароит ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан белгиланади. XIII асрда яшаб, ижод этган буюк файласуф ва қомусий олим Насириддин Тусийнинг илмий меросида нафақат ахлоқ масаласи, балки адолат мавзуси ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Аллома ижтимоий адолатни давлат билан боғлаб, давлат тизимининг мустаҳкамлиги, унинг муваффақиятли ривожланиши, чидамлилиги ва ишончилигига ижтимоий адолат ўрнатиш орқали эришилишини таъкидлар экан, адолатнинг ижтимоий-фалсафий жиҳати жамият аъзоларининг хилма-хил муносабатларидаги ўзаро тенглик эканлигини назарда тутди. Ҳар бир давлат ўз фаолиятида фуқаролар томонидан адолат қоидалари ва қонунларга амал қилинишини назорат этади, жамият аъзоларининг мол-мулки дахлсизлиги ва қонун олдида тенглигини

таъминлайди [6; 10].

Элхоний ҳукмдорларидан Ҳулагу хон ва Абаға хоннинг ҳукмронлиги йилларида давлатнинг бош вазири вазифасини бажарган етук Шарқ мутафаккири Насириддин Тусий ўзининг “Ахлоқи Носирий”, “Дар Молиён” (“Молия ҳақида”) деб номланган асарларида сиёсат, ҳуқуқ, давлатнинг бошқарилиши масалаларига алоҳида тўхталиб ўтган эди. У ўз даврининг етук олими сифатида жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳодисаларини яқиндан кузатиб, жамият билан инсон ва инсон билан жамият ўртасида кечган курашни вададда (бирликда) деб шарҳлайди. Олимнинг “адолат” ҳақидаги фалсафий қарашлари фақатгина ахлоқий кайфият эмас, айни вақтда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тушунчадир, инсоннинг менлигининг, унинг саодатининг, маънавий ва сиёсий эркинликларининг, тенгликнинг ва биродарликнинг асосидир” [6;10]. Мутафаккир адолатнинг асосини инсон табиатида кўрар эди. Аллома бутун умри давомида ўзини ўйлантирган бу мураккаб саволларга жавоб бериб ёзадики, “адолат” сўзининг маъноси ўз манбаи эътибори билан “тенглик” ва “мувозанат” сўзи билан боғлиқдир.

Насириддин Тусий энг юксак адолат сифатида илоҳий адолатни қабул қилган. Инсонга адолат руҳини Аллоҳ беради. Бу адолат буюк яратганнинг вужудидаги вакилидир. “Буюк яратганнинг инсон зотида вакили бўлган адолат кучи ҳукмрон мавқеига ўтиб, мувозанат ва тенглик яратишда ҳар бири ўз ҳаққига эришади, кўплик натижасида амалга келган тартибсизлик йўқолади. Илоҳий адолат тушунчасини шарҳлаган олим ёзадики, “адолат талаб қиладики, банда имконияти ичида, ўзи ибодатгоҳи орасида бўлган ишларнинг кўпчилигига риоя қилсин. Шундай қилиб, бандалик шартларини ўрнига келтирсин. Бу шуни талаб қиладики, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан унга юборилган адолатдан, унга ҳимояланган барча кишиларга татбиқ этиш учун, ўз адолати ҳисларидан, туйғуларидан, фаолиятдан ўз имконлари ва бажара олиши доирасида фойдалансин. Инсоннинг кучи, руҳи инсонга хос бўлган уйғоқлик билан боғлиқдир. Уйғоқ инсон адолатнинг амалларини фақатгина алоҳида-алоҳида кишиларга эмас, барча жамият аъзоларига ёймоғи лозим” [1;242]. Файласуфнинг фикрича, “давлат фақатгина адолат асосида узок муддат яшай бошлайди” демак, давлатнинг асоси адолатдир. Мутафаккир давлатнинг ичида олиб борилган барча тадбирларнинг адолат заминида қилиниши учун давлат назоратининг мажбурлигини назарда тутди. Фикримизча, адолат муаммосининг тадқиқ этилишида файласуфнинг энг диққатга сазовор хизмати адолатнинг уч муҳим шартини аниқлашидир. Бу шартларга қуйидагилар киради:

1. Адолатнинг биринчи шarti шуки, халқнинг турли табақалари орасида уйғунлик яратилсин.

2. Адолатнинг иккинчи шarti шундан иборатки, “шаҳар аҳолисининг вазиятига ва табиатига диққат берилсин. Ҳар бир инсонни унинг лаёқати ва истеъдодига кўра лавозимга тайинлансин.

3. Адолатнинг учинчи шarti шуки, инсонларнинг ҳар бирининг ўз ҳиссасига тегишлисини ўзига беришга саъй-ҳаракат кўрсатилиши, бу ерда ҳаққа ва хизматга эътибор берилиши лозимлиги таъкидланади. Бу ҳақда мутафаккир шундай дейди: “Дунёнинг ободлиги маданий адолатнинг, харобазорлиги эса маданиятсизликнинг маҳсулидир ” [1;249]. Алломанинг фикрича, адолат ўлкаси кишиларнинг шундай бир хусусий бирлашмасики, унда умр кечирган инсонларнинг биргаликдаги ҳаракатлари фақатгина хайрли ишларни кўришга, мавжуд бўлган барча шарр (ёмон) ишларни ва амалларни бартараф этишга йўналтирилади. Бу ерда кишиларни раъй бирлиги ва меҳнат шериклиги бирлаштиради. ”Асл саодатга фақатгина ишлаш ва меҳнат қилиш орқали

эришилади.” Мазкур адолат мамлакатида жами бешта табақа мавжуд ва бу табақаларнинг ҳар бирининг шаклланиши ва вазифаси, жамият олдидаги масъулияти олим томонидан аниқлаштирилган. Жумладан:

Биринчи табақага файласуф уйғоқ кишиларини, файласуфларни киритади ва уларни шаҳарнинг тадбир аҳли деб номлайди.

Иккинчи табақага кирувчилар жамият учун муҳим касб этган –инсонларнинг тарбияси, таҳсили, комилликка эришиши билан боғлиқ бўлган олимлардир. Буларга фикҳшунослар, тилшунослар, нотиклик санъати эгалари, шоирлар, котиблар, услубиётчилар кирган.

Жамиятнинг учинчи табақасига киритилганлар асосан ”шаҳар аҳолиси орасида адолат қонунларини ҳимоялаб сақланишини назорат қилувчилар, олиш-беришда камлик ёки кўпликка йўл қўймайдиганлар, тенглик, бир-бириларини рози қилишларини татбиқ этувчилардан иборат бўлишган. Олим бу табақага ҳисоб ва геометрия (ҳандаса) илмини билганларни, ҳақимларни, мунажжимларни киритади.

Тўртинчи табақага киритилганларни аллома мужоҳид (интилувчи)лар деб атайтиди. Бу табақага мансуб кишиларнинг вазифаси шаҳар аҳолисини, уларнинг мол-мулкани муҳофаза қилиш бўлган. Файласуф буларга “шаҳардаги кўли эгри, ўғрилиқ қиладиган умуман ҳар қандай ҳуқуқбузарликларнинг олдини оладиган, тинчлик ва осойишталик яратишда шижоат ва мардликни намоён қиладиган инсонларни киритган.

Бешинчи табақага молиячилар мансуб бўлган. Булар барча шаҳар аҳолисини ризқ билан таъминлайди, тижорат ишларини, ҳунар ва санъат билан машғул бўлган кишиларни тартибга солади ва айни пайтда мамлакатда молия ишларида кирим ва чиқимни назорат қилади” [1;249].

Насириддин Тусийнинг жамият ҳақидаги таълимотида ҳам адолат ғоясига катта эътибор қаратилган. Хусусан, у шундай деб таъкидлайди: “агар одамлар иттифоқи адолат асосда яратилса, унда давлат адолатли, акс ҳолда (яъни ноҳақ яратилса) бундай давлат адолатсиздир” [3;227].

Мутафаккир давлат сиёсатида адолат тамойилининг эълон қилинишини ўзи ҳал қила олмасида, унинг бажарилишини, ҳуқуқий кафолатлашни яхши билган. Бунинг учун, биринчи навбатда, у иқтисодий муносабатлар соҳасида адолатлилик тамойилига риоя қилиш кераклигини уқтириб, энг аввало инсонлар ўз қобилиятларига, меҳнат қилишда сарфлаган кучига қараб ҳақ олишлари зарур деб ҳисоблайди, яъни, адолатли иш ҳақи олишни назарда туттади.

Бу ҳақда у шундай дейди: “Жамиятда ҳар бир кишининг ўз улуши бор. Бу улушларни кўпайтириш ёки камайитириш охир-оқибат қулликка олиб келиши мумкин. Одамларнинг даромадларини сақлаб қолиш, ҳар кимга керакли микдорни беришга интилиш керак. Ноҳақ тақсимлашда иқтисодий манфаатлар, бошқача қилиб айтганда, агар жамиятда адолат тамойили бузилган бўлса, бундай жамиятда, одамлар ва бу жамият ўртасида ҳеч қандай яхши, қардош муносабатлар бўлмайди ва бундай муносабатлар узоқ давом эта олмайди” [3;283]. “Меҳнат ва унга муносиб маош ўртасида адолат тикланмагунча, – деб ёзади аллома, – меҳнаткашлар ва амалдорлар ўртасида нормал муносабатлар вужудга келмайди” [3; 165].

Файласуф тенглик тушунчасини ҳуқуқ ва сиёсат соҳалари билан ҳам боғлаб янада кенгроқ маънода қўллашни тўғри деб билган. У “адолат”, “тенглик” тушунчаларини кўриб чиқишда асосан иқтисодий фанларга таянади ва жамиятнинг ҳар бир аъзоси албатта иқтисодий билимлардан хабардор бўлиши керак, деб ҳисоблайди [2; 75-76].

Ўрта аср феодал тузумида яшаган Насириддин Тусийнинг инсонларга меҳнатига яраша адолатли иш ҳақи олиши керак деган ғоясини прогрессив ғоя деса бўлади. Чунки бугунги кунда ҳам ривожланган давлатларда бундай ижтимоий адолат масаласи давлат томонидан олиб борилаётган сиёсатнинг марказида туриши барчамизга маълум.

Мутафаккир ҳар қандай, ҳатто нолайиқ воситалар билан ҳам бойлик орттиришга муваффақ бўлган одамларни кескин танқид остига олган эди. Асоссиз бойлик орттирадиган кишиларни кескин танқид қилган ҳолда Тусий шундай ёзади: “Ўз меҳнати билан пул топмаётган кишилар ёмон одамлар, фирибгарлар, маккор ва порахўрдирлар. Бундай кишилар ҳаттоки мансабга эга бўлиш учун ҳар қандай совғалар беришга тайёрдирлар. Бундай нопок кишилар осон йўллар билан бойлик ва пул орттириб, ёвузлик ташувчилардир” [4; 94-95]. Файласуф ҳокимиятдагиларнинг фойда олишга, бойлик тўплашга, ундан ҳам кўпроқ ҳокимиятга интилиши давлатнинг парчаланиши ва унинг таназзулга юз тутишининг сабабларидан бири, деб ҳисоблаган [3; 278-279]. Тўғри ва ҳалоллик билан қилинган меҳнат адолатнинг асосидир, деб уқтиради аллома [3;143].

Давлат бошқарувида адолат тамойилларига риоя қилиш зарурлиги ҳақидаги ўз фикрларини давом эттириб, Насириддин Тусий шундай деб ёзган эди: “Давлатнинг узок умр кўриши унинг пойдевори қанчалик адолатли бўлишига боғлиқдир”. Давлат бошқарувида адолатлилик ҳукм суриши учун мутафаккир қуйдагиларни таклиф этади:

1. Жамиятда яшовчи инсонларнинг турли тоифалари ва қатламлари ўртасида ўзаро уйғунликни таъминлаш.

2. Инсонларга ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш.

3. Жамиятдаги умумий мулкни ҳимоя қилишга интилиш ва ҳар бир кишига унинг эҳтиёжлари ва хизматларини ҳисобга олган ҳолда қонуний улушини бериш [4; 279-280].

Аммо жамиятда шундай одамлар учрайдики, бу одамларнинг табиати илоҳий табиатнинг акси бўлиб, булар доим қаршилик қилиш орқали ўзларини намоён этадилар деб, айтади файласуф. Мутафаккир бу тоифа одамларни ислоҳ қилиш, уларни танбеҳ ва жазо бериш билан тарбиялаш керак дейди [4;226].

Аллома давлатдаги тартибсизлик ва тинчлик бузилишининг асосий сабаби, давлат олиб борадиган адолатсиз сиёсатда деб таъкидлайди. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Адолатсиз давлат сиёсати, адолатсиз ҳукмдорлар жиддий жиноятларга сабаб бўлади. Адолат бўлмаган жойда нотинчлик, тўполон ва тартибсизлик бўлади” [4;239].

Файласуф жамиятда адолат тамойили бузилса, бу энг аввало қуйи табақага таъсир қилишини кўра билган. Тусийнинг фикрича, қуйи табақа доимо юқори табақадан моддий ва маънавий ёрдам кутиши туфайли давлат кўрсатаётган ёрдам ўз манзилига етиб бориши муҳим деб ҳисоблаган. Агар, деб таъкидлайди мутафаккир, бундай ёрдам ўз манзилига етиб бормаса, қуйи табақа норозилигини келтириб чиқаради. Тусий бундай ҳолат адолат тамойилининг бузилишига олиб келади деб, таъкидлайди. Умуман, жамиятда адолат тамойилининг бузилишига олиб келувчи бир қатор ўзаро низолар ҳам сабаб бўлишини кўрсатиб, Тусий уларни қуйидагича санаб ўтади:

- ҳокимият масаласида тортишув;
- вазифа масаласида тортишув;
- мол-дунё масаласида тортишув;
- номус масаласида тортишув;
- ақида (қоидалар) масаласида тортишув [4;241].

Адолат инсонлар жамиятининг азалий ва абадий идеал қиймати сифатида қолмоқда. Адолат кўп билан кам ўртасидаги бир муҳитдир. Файласуф жамиятни қонунлар асосида

бошқариш ва қонунлар орқали назорат қилишни қуйидаги институтлар ёрдамида амалга оширишни таклиф этади:

- 1) қонун ижодкорлари – ислом фикҳшунослари, нотиқлар ва ҳаттотлар;
- 2) жамиятда қонун устуворлиги ва тенгликни назорат қилувчилар;
- 3) давлатни ҳимоя қилувчилар;
- 4) давлат мавжудлиги ҳақида қайғурадиганлар [4; 227].

Насириддин Тусийнинг фалсафий қарашларида адолат мезони ҳақида хулоса қиладиган бўлсак, барча нарсдан аввал шуни айтиш лозимки, “адолат” ва “тенглик”нинг турли пайдо бўлиш шакллари бордир. Масалан, муסיқада нисбатлар баробар бўлмаганда, фасилалардан фойдаланиб тенглик яратишади, агар бунга риоя қилинмаса, ҳамоҳанглик бузилади, меъёрлар тўғри келмайди. Барча тартиб-интизомли нарсаларда ҳам шундайдир, ҳар бир жойда адолат ўзининг хусусий бир шаклини намоён этади, акс ҳолда тартибсизлик ва бузилиш рўй беради.

Файласуф илмий меросидаги адолат масалалари нафақат ўша давр учун балки, бугунги кун учун ҳам долзарб эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, бугун янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий ислоҳотларнинг асосий мақсади ҳам инсонларнинг тинч-тотув яшаши, кадрларни жой-жойига қўйиш, аҳоли бандлигини таъминлаш мақсадида ишсиз ва иш қидираётган шахсларни касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш. Бу каби амалга оширилаётган ишлар кўлами тобора ортиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Aʼgababa Rzayev Nəsirəddin Tusi Həyatı, Elmi, Dünyağörüşü. – Bakı, 2015.
2. Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в республике Таджикистан. – Москва, 2015. – 535 с.
3. Рамиз Дениз. Насирəддин Туси – ученый, опередивший века. – Москва: “ММ-С”, 2013. – 404 с.
4. Хасə Nəsirəddin Tusi. Rəhim Sultanovun farscandan tərcüməsi. Əxlaqi-Nasiri. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.
5. Хо’ja Nosiriddin Tusi y Tuzuvchi: G.Izbullayeva Axloqi Nosiriy . – Buxoro: Durdona, 2022.

